

TSJALLING SWIERSTRA

Plicht

God trok lange tijd Zijn eigen plan. Hij voelde zelden aandrang Zijn beweegredenen te delen met de mensen die een rol speelden bij de uitvoering van dat plan. In Zijn universum rolden balletjes daarom voortdurend heel anders dan verwacht. Van mensen kon om deze reden niet verlangd worden dat zij zelf de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van hun daden op zich namen. Ze hadden immers nauwelijks greep op deze gevolgen, zeker niet wanneer die wat verder weg lagen in ruimte en tijd.

Een wereld waarin de mens wikt maar God beschikt, ontbeert menselijke proporties. Het is de grote verdienste van de plicht dat zij die proporties alsnog aanbrengt. Zij kan in een onzekere wereld richting geven aan het handelen doordat zij niet maalt om een link tussen daad en gevolg. 'Als jij doet wat je moet doen, mag je verantwoordelijkheid voor de gevolgen overlaten aan een Ander.' In een wereld die onbekend en onbeheersbaar is, brengt de plicht onze handelingshorizon opeens heel dichtbij, vlak voor de drempel van het eigen erf. Op deze manier vormt zij een beschutte haven. Wie alleen oog heeft voor de kille afstandelijkheid van de plicht, ziet haar belangrijkste eigenschap over het hoofd, namelijk dat zij *knusheid* biedt. De enige prijs die zij daarvoor vraagt is vertrouwen in en overgave aan een hoger gezag. Beide vormen het noodzakelijke complement van de plicht.

Zoals het woord 'deugd' onze mond doet tuiten in vrome zuinigheid, zo trekt 'plicht' de mondhoeken onwillekeurig naar beneden de somberte in. De plicht heeft het optimisme van de afgelopen eeuwen niet overleefd. Met het toenemen van het zelfvertrouwen verminderde de onzekerheid, en daarmee de voedingsbodem van de plicht. Zij heeft geleidelijk plaats moeten maken voor het redeneren in termen van gevolgen. De plicht roept nog wel, maar alleen in de woestijn (en bij ons dus op de Veluwe).

Redeneren in termen van gevolgen vooronderstelt dat we de wereld naar onze hand kunnen zetten. Vroeger was dit type zelfvertrouwen voorbehouden aan degenen met een hoge sociale positie. Wie macht heeft over anderen, heeft ook meer greep op de wereld. Zo iemand lijdt onder normale omstandigheden niet al te zeer onder onzekerheid en onvoorspelbaarheid, en kan verantwoordelijkheid accepteren voor de gevolgen van zijn daden. De afgelopen eeuwen is dit zelfvertrouwen cultuurbreed geworden. Met dank aan wetenschap en techniek. Dankzij beide doorgronden we de wereld nu beter en kunnen we haar beter naar onze hand zetten. Wetenschap en technologie vergrootten onze actieradius tot ver van huis en tot ver in de toekomst. Het verminderen van theoretische en praktische onzekerheid maakte de moderne hegemonie van een op de gevolgen gerichte ethiek mogelijk.

Blind vertrouwen

De gevolgenethiek gaat gepaard met een herschikking van verantwoordelijkheid en vertrouwen. Wie de gevolgen beheerst, kan zelf plannen en dus verantwoordelijkheid accepteren. Daarmee is er ook minder noodzaak om te vertrouwen op het plan van God of van een menselijke autoriteit. *Their's not to make reply / Their's not to reason why / Their's but to do and die*. Toen Tennyson dat dichtte over ouderwetse cavalerie-soldaten die zich zinloos doodvochten tegen de moderne artillerie, sprak daaruit allang geen vertrouwen meer in de generaals. In een universum waarin de gevolgen tellen en niet de plicht, wijkt blind vertrouwen voor voorwaardelijk vertrouwen, controle en toetsing. En daarmee komt er ruimte voor democratie.

Die democratie hangt nog om een andere reden samen met het redeneren in termen van gevolgen. In het universum van de plicht wordt sowieso weinig geredeneerd. Er valt daar veel te gehoorzamen, maar weinig af te wegen. Kennis speelt nauwelijks een rol, tenzij het gaat om kennis van onze plichten. De plicht mist een temporele dimensie en ontbeert zo de ruimte om al redenerend tot een gezamenlijke inschatting te komen.¹ In haar directheid, onbemiddeldheid en bothedheid vormt zij – net als haar spiegelbeeld de roes – een tegenpool van het calculeren en delibereren. Daartegenover missen gevolgen deze directe aanwezigheid van de plicht. Ze liggen per definitie in de toekomst, zodat we niet anders kunnen dan ze al redenerend en delibererend present te stellen, om vervolgens over hun waarschijnlijkheid van gedachten te wisselen.

Natuurlijk, ook in de moderne wereld van gevolgen overleeft de plicht. Deels in de vorm van een door alle verstandige en redelijke mensen veroordeeld fanatisme en dogmatisme. Beide worden niet meer van deze tijd geacht. Maar de plicht doet zich ook nog gelden op minder zichtbare plaatsen. Niet iedereen deelt in het zelfvertrouwen dat een voorwaarde is voor het redeneren in termen van gevolgen. Dit is gemakkelijk empirisch vaststelbaar in een hiërarchische organisatie: de werkvloer is doorgaans sterk op de plicht georiënteerd, het management op de gevolgen. Beide groepen zijn daar ook erg trots op, de andere groep respectievelijk opportuniste en dogmatisme verwijtend. (Deze verdeling van plicht en gevolg is overigens complexer dan op het eerste gezicht lijkt. Moderne managers eisen van hun ondergeschikten vaak tegelijkertijd plichtsbesef en verantwoordelijkheidsbesef, waarbij dat laatste wordt ingevuld als: handelen met het oog op optimale resultaten. Dat leidt geregeld tot een onduidelijke *double bind*. Omgekeerd zijn de lagere werknemers niet de willoze slaven van de plicht. Ze kunnen zich bijvoorbeeld ook schuilhouden *achter* de plicht: 'ik doe wat ik moet doen, en voor de rest zoeken ze het maar uit'.)

Verte

Tot voor kort leek het alsof we de onzekerheid hadden gedomesticeerd, met dank aan wetenschap en technologie. Dit vertrouwen zijn we inmiddels kwijt. De plicht gaf ons greep op de werkelijkheid door onze handelingshorizon kunstmatig tot vlak voor

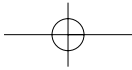
onze voeten te brengen; de technologie beloofde daarna dat we ook verder van huis greep hadden op wat ons handelen teweegbracht; en inmiddels leven we in een technologisch universum waarin we de toekomst en de 'verte' weliswaar voortdurend maken, maar zonder dat we goed zicht hebben op wat we daar aanrichten. Door de moderne wetenschap en technologie worden causale ketens steeds langer, de netwerken van afhankelijkheidsrelaties steeds onoverzichtelijker. Voortdurend is sprake van onbedoelde en onvoorziene gevolgen voor ons milieu, onze samenleving en onze persoon. Wie durft nog te voorspellen hoe onze daden uitpakken? Wie durft nog te voorspellen hoe de wereld er over dertig, twintig, tien jaar uit zal zien? Langzaam maar zeker begint de (post)moderne wereld steeds meer trekken te vertonen van het vroegere universum waarbinnen de onzekerheid de voedingsbodem vormde van de plicht.

Een massale terugkeer naar de plicht lijkt – althans in het gesecculariseerde West-Europa – voorlopig moeilijk voorstelbaar. Daarvoor ontbreken de autoriteiten om op te vertrouwen en die de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van onze daden op zich kunnen nemen. Ons staat voorlopig niets anders te doen dan weliswaar voort te gaan op het pad van de gevolgenethiek, maar afscheid te nemen van de pretentie dat we de gevolgen die zich voordoen op verafgelegen tijden en plaatsen kunnen voorzien. Niet langer in staat om vastberaden op een verafgelegen doel te koersen, verschuift onze aandacht naar de reis ernaartoe, naar het onderweg zijn. Dat betekent: veel aandacht voor tussentijds leren van opgedane ervaringen, voor de mogelijkheid om op onze schreden terug te keren in het geval van een doodlopende weg, voor het eerst voorzichtig uitproberen op kleine schaal, voor het vallen en opstaan, voor het van zo veel mogelijk markten thuis zijn voordat je het huis verlaat, voor het op weg sturen van verkenners (kijken wie er (het eerst) aankomt). Allemaal varianten, kortom, op Poppers *piecemeal engineering*.

En toch is het de vraag of we daarmee zullen toekomen. Hoe complexer sociale verbanden worden en hoe langer causale ketens, des te vaker zal het weefsel van de gevolgen gaten gaan vertonen. Doordat de plicht zelfstandig opereert, los van de gevolgen, kan zij die gaten wellicht vullen. Twee voorbeelden.

Wie anno 1941 een joodse landgenoot onderduik bood, deed iets wat in alle opzichten hopeloos was. Er bestond geen enkel redelijk uitzicht dat een dergelijke actie op langere termijn iets zou uithalen. Wie toch hulp bood, deed dat uit plicht, uit innerlijke noodzaak. Vaak zonder vertrouwen in een hogere macht die de dingen uiteindelijk wel recht zou trekken. Hier bied ik onderduik; ik kan niet anders. Wat er ook van komen mag, ongeacht de gevolgen.

Ander voorbeeld: voor de democratie is het van groot belang dat we gaan stemmen. Echter, wanneer *ik* niet ga stemmen, is het gevolg daarvan verwaarloosbaar. Inmiddels trekt bijna de helft van de Nederlanders deze conclusie regelmatig: wie kijkt naar de gevolgen van individueel (niet) stemmen, beseft dat hij zijn tijd beter kan besteden. De gedachte 'als iedereen dat zou doen, zou het misgaan' is weliswaar interessant, maar schiet tekort om de ontbrekende link tussen handeling en gevolg alsnog te leggen. Immers, dat anderen wel of niet gaan stemmen is op geen enkele

manier het gevolg van mijn individuele keuze wel of niet te gaan stemmen. Wie stemt, doet dat vooral uit plicht. Wie de (stem)plicht verdacht of belachelijk maakt, draagt bij aan het ondermijnen van de democratische legitimatie van de staat.

We staan voor een nieuwe opgave: de onzekerheid het hoofd bieden in een geseculariseerde wereld. Voor een deel zullen we die uitdaging te lijf gaan door te blijven koersen op de gevolgen, maar nu voorzichtiger. Er zullen zich echter ook situaties voordoen waarin we moeten handelen zonder enig idee te hebben van de gevolgen, of wanneer die gevolgen verwaarloosbaar lijken. Kan de plicht daarbij een rol spelen? En zo ja, hoe kan zij dan verzoend worden met secularisering en democratie?

Noot

- 1 Hoogstens wanneer verschillende plichten botsen, maar dat wordt beschouwd

als een onwenselijk geachte uitzonderingssituatie die men het hoofd tracht te bieden door een plichtenhiërarchie te ontwerpen.

